

محمد علی مهدوی راد

کارنامه پژوهشی و تحقیقاتی شیخ الطائفه، مرحوم، محمد بن حسن، معروف به شیخ طوسی، بسیار پر برگ است و پربار. محققان و اندیشه وران، آثار آن چهره منور سلسله فقیهان و مفسران و متفکران تشیع را، به جامعیت، ابتکار، ژرفائی، سلامت بیان، عذوبت تعبیر و رصانت محتوی و استواری و پرداخت ستوده اند. از جمله آثار کم نظیر و بسیار گرانقدر مرحوم شیخ الطائفه، تفسیر عظیم اوست، با عنوان: «التبیان فی تفسیر القرآن». جریان تفسیر نگاری، در فرهنگ اسلامی با «تبیان» به مرحله نقد و تحلیل پای نهاد و شیخ طوسی، اولین کسی است که تفسیر قرآن را از محدوده نقل روایات و عرضه آثار و گزارش اقوال سلف، بیرون آورد و به دایره نقد و بررسی، حلاجی و باز

شناسی سره ازنا سره کشاند. آثار تفسیری بیشتر از «تبیان»، کمتر از حدود نقل روایات و تبیین معانی لغات فراتر رفتند. اجتهاد و استنباط کم سوی و نقد و تحلیل کم رنگی از نگرش تحلیلی و عقلانی به تفسیر را در اثر گرانقدر محمد بن جریر طبری: «جامع البیان»^۱ و برخی دیگر از تفاسیر اعتزالیان و ... توان دید^۲.

شیخ، در مقدمه ای که بر تفسیرش نگاشته، به صراحت پیروی از دلایل عقلی را مسلم شمرده و در دلیل نقلی تواتر و «مجمع علیه» بودن آن را شرط کرده است. وی، در تفسیر قرآن، تکیه بر خبر واحد را نپذیرفته و اقوال متأخران از مفسران را غیر قابل پیروی انگاشته است. او، با تکیه و تأکید بر اصولی استوار، بسیاری از روایات و اقوال مفسران

چند نیز، به فنون دیگر گرایش پیدا کرده و گاه مطالب نامناسب با تفسیر را عرضه کرده اند. . . شنیدم که گروهی از اصحاب ما (علمای شیعه) از دیرزمان، به تفسیری اظهار تمایل می کردند که درعین اعتدال، مشتمل بر جمیع فنون و علوم قرآن باشد. . . و من، به توفیق خداوند، بدین مقصود آغاز می کنم و گزیده گوئی و اختصار را پیشه می سازم.^۳

مرحوم شیخ، در تمامت تفسیر پر بار و برگ خود، به این وعده وفا دار مانده و تفسیر را درعین فشرده سازی و گزیده گوئی، از مباحث مختلف: کلامی، ادبی، تاریخی و فقهی آکنده است.

اینک در این مجال که، به یمن معرفی پژوهشی نو و بنیادین از «التبیان»، سطوری نگاشته می شود، سخن از ابعاد گسترده و ژرفای محتوای آن، به هیچ روی ممکن نیست. نقد و تحلیل و معرفی مطالب و مباحث «التبیان» و تأثیری که در جریان تفسیرنگاری برجای نهاده و بهره های فراوانی که محققان و مفسران و اسپین از این اثر گرانمایه برده اند. درخور کتابی مستقل و قطور است^۴؛ از این روی، از میان داوریهها و ستایشهای عالمان، گفتار مفسر بزرگ قرآن، مرحوم امین الاسلام طبرسی، را می آوریم و به مقصود می پردازیم. وی، درجائی درباره «تبیان» از جمله نوشته اند:

«تبیان کتابی است که نور حق از آن

طبقه نخستین را نپذیرفته و نقاط اشتباه و ضعف را در آنها روشن ساخته است. شیخ الطائفه، به انگیزه فراهم آوردن تفسیری جامع و شامل، با تکیه بر اصول و اندیشه های شیعی، تفسیرش را سامان داده و در آغاز، درباره انگیزه نگارش تفسیر، چنین نوشته است:

«آنچه مرا به نگارش تفسیر بر انگیخت، این بود که هیچ یک از دانشمندان شیعه را نیافتم که کتابی جامع و شامل در تفسیر تمام قرآن نگاشته باشد که مشتمل بر فنون مختلف و معانی گونه گون آن باشد. گروهی از عالمان، در گذشته، به گردآوری روایاتی که بدان دست یافته اند، همت گماشته اند،

بدون این که استقصاء کامل کنند و به تفسیر آیاتی که نیازمند تبیین و توضیحند پردازند.

گروهی دیگر، به تفسیر آیات پرداخته اند؛ اما برخی از اینان نیز (مانند طبری و ...) در معانی واژه ها سخن را به دراز کشانده و در عرضه فنون آن، هر چه به دست آورده اند، نقل کرده اند. برخی دیگر، تنها به گزارش معانی واژه های مشکل، بسنده کرده اند، و راه اختصار جسته اند. و آنان که راه اعتدال پیشه گرفته اند، آنچه را بدان دست یافته اند آورده اند و آنچه را ندانسته اند وانهاده اند. نحویان، تمام تلاش خود را به جنبه های ادبی قرآن، معطوف داشته اند و متکلمان به مباحث کلامی پرداخته اند و تنی

ساخت و خدمت بزرگی انجام داد؛ زیرا همواره عالمان بزرگ آرزو می کردند، اجزاء متفرق و پراکنده آن، در کتابخانه های دنیا یکجا گرد آید و مورد بهره وری قرار گیرد. مرحوم حجّت برای جامه عمل پوشانیدن به این آرزو، توفیق یافت. و اجزاء پراکنده آن را فراهم آورد و به طبع رساند. «۶»

۲. چاپ ده جلدی، به قطع وزیری:

این چاپ، به تحقیق، تصحیح و تعلیق آقای احمد حبیب قصیر العاملی، سامان یافته است. در آغاز جلد اول این چاپ، شرح حال محققان و بسیار ارزشمندی است از علامه پژوهشگر، مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی. محقق کتاب، افزون بر تصحیح و تحقیق متن، پانوشتهای سودمندی در تعیین مواضع آیات، اشعار، ضبط اختلاف نسخه ها، توضیح لغوی برخی از واژه ها بر آن افزوده است.

در پایان هر جلد، فهرستهای فنی است از قبیل: فهرست احادیث، نقدها و ردیه های که مرحوم شیخ نسبت به اندیشه های متکلمان و مفسران وارد آورده است، فهرست امثال، مباحث لغوی و ...

چاپی که اینک از آن یاد کردیم، چاپی است شایسته و سودمند، اما با این همه «تبیان»، با توجه به جایگاه بلندش در آثار تفسیری و ابعاد گسترده محتوای آن و لزوم شناسائی و معرفی منابع و مطالب آن و عرضه

می درخشید و عطر راستی از آن می تراود و دربرگیرنده معانی و اسرار بی همتا و شامل ادبیات وسیعی است. مؤلف آن، به نگارش مطالب بدون روشنگری و تبیین و آراستن مباحث بدون تحقیق و ژرف اندیشی، بسنده نمی کند. «تبیان» راهنمایی است روشنگر که من از پرتو انوار آن بهره می گیرم و به شیوه آن در این کتاب [مجمع البیان] گام برمی دارم و قلم می زنم. «۵»

چاپهای تبیان:

۱. چاپ دو جلدی، به قطع رحلی:

نسخه های تفسیر «تبیان» تا سال ۱۳۶۴ هجری قمری، در کتابخانه های مختلف پراکنده بود. در این سال، اجزاء پراکنده آن، به پایمردی مرحوم آیه الله سید محمد حجّت کوه کمری تبریزی، در یکجا گرد می آید و با همت تنی چند از عالمان، تصحیح می شود و در دو مجلد بزرگ (جلد اول در ۸۷۹ و جلد دوم در ۸۰۰ صفحه) به سال ۱۳۶۵ ه. ق منتشر می گردد. بدین سان، آرزوی تفسیر پژوهان و جستجوگران معارف قرآن، که انتظار دست یافتن به آن را در سر می پروراندند، برآورده می شود. مرحوم علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی در این زمینه نوشته اند:

«راستی مرحوم حجّت، با نشر این اثر، امت اسلامی را از فایده عظیم بهره مند

اشعار، امثال و هر آنچه نیازمند تخریح است. شایان توجه است که محققان تلاش می کنند تا مجموعه آنچه را که یاد شد، به منابع پیشتر از شیخ الطائفه ارجاع دهند و منابع کهن و اصلی منقولات را بیابند.

۳. گروه مقابله و تخریجات:

این گروه نصوص استخراج شده را با ارجاع منابع یاد شده، برای دقت هرچه بیشتر مقابله می کند و افزون بر آن، در گسترده سازی منابع می کوشد. بدین سان که به جز منابع اصلی، اقوال و ... برای تأکید و توثیق بیشتر، به منابع دیگر نیز، ارجاع می دهد. و پس از بازنگری، مجموعه آنچه را یاد شد در پانوشتها ثبت می کند.

۴. گروه استوارسازی متن:

مسئولیت این گروه، عرضه متنی است استوار و نزدیک به آنچه مؤلف نگاشته و به دور از ابهام و خالی از اشتباهات املائی و نحوی و تصحیفها و تحریفها و دیگر چیزهایی که خواننده را در دست یابی به محتوای کتاب یاری رساند.

۵. گروه بازنگری نهائی:

این گروه، که متشکل از تنی چند از استادان حوزه علمیه هستند به مراجعه نهایی آنچه یاد شده، می پردازند. و مجموعه آنچه را گروههای پیشین انجام داده اند و در پانوشتها ثبت شده است ارزیابی و تقویم می کنند، تا از یک سوی، نگاشته های

مراجع، روایات، اشعار، امثال، بخشهای تاریخی آن و ...، نیازمند تصحیحی بود بنیادین و گسترده و دقیق که اینک، سپاس خدای را، مؤسسه آل البیت لأحیاء التراث، با شیوه جمعی و با گستردگی و دقت تمام، در حال سامان دادن به آن است.

شیوه پژوهش و تحقیق:

کار مقابله و تصحیح و تحقیق، بین گروههای مختلف، با تخصصهای لازم تقسیم شده و پژوهش کتاب در گروههای تخصصی مختلف که اینک یاد می کنیم، سامان یافته است:

۱. گروه مقابله نسخه ها:

تنی چند از متخصصان قرائت خطوط کهن، با کفایت علمی لازم، در این گروه نسخه هائی را که از آنها یاد خواهیم کرد با نسخه های چاپی مقابله می کنند و موارد اختلاف را به دقت، یاد داشت می کنند.

۲. گروه استخراج منقولات:

این گروه، که خود به گروههای فرعی دیگری تقسیم می شوند، مسئولیت استخراج منابع مصادر منقولات را به عهده دارند. اینان، تمام آنچه را مرحوم شیخ، در تفسیر آورده استخراج کرده، به منابع و مصادر آنها عرضه می کنند. از قبیل: احادیث، آثار، اقوال، آراء نحویان، فرهنگ شناسان، لغویان، قرائتها، اسباب نزول،

۷. نسخه ای از کویت که تصویری است از نسخه ای از «حضر موت». این نسخه، نسخه ای است نفیس و نوشته شده به سال ۵۹۵ از سوره صافات تا پایان قرآن.

۸. نسخه دانشگاه تهران، نگاشته شده در قرن ۸ و یا ۹ که از آیه ۹۲ سوره انبیاء آغاز می شود و تا سوره فاطر ادامه می یابد.

۹. نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

کارمقابلة، تحقیق و تصحیح تفسیر پایان یافته و امید است با تلاش پی گیر و گسترده ای که در تحقیق و پژوهش آن معمول می دارند، در آینده ای نه چندان دور، شاهد نشر مجلدات آن باشیم.

۱. برای آشنائی با تفسیر طبری، ر. ک: «مجله حوزه»، شماره ۳۸/۲۴ و نیز منابعی که در یانوشتها یاد کرده ام، بویژه منابع یاد شده در شماره ۶۸/.

۲. برای آشنائی با برخی از آثار تفسیری اعتزالیان و مهمترین آنها، «الکشاف»، ر. ک: «مجله حوزه»، شماره ۶۷/۲۶ و ۵۸.

۳. «التبیین»، ج ۱/۱.

۴. برای آشنائی بیشتر با «التبیین فی تفسیر القرآن» ر. ک: «مجله حوزه»، شماره ۶۷/۱۹ و منابعی که در یانوشت شماره ۴۱ یاد کرده ام.

۵. «مجمع البیان»، ج ۱۰/۱.

۶. «التبیین»، ج ۲۵/۱.

گروه های مختلف را هماهنگ سازند؛ و از سوی دیگر، کاستیها و افزونیهای احتمالی متن و حواشی را بپیرایند.

نسخه های مُعتمَد:

۱. نسخه ای از کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی (ره). این نسخه، نسخه ای است نفیس نگاشته شده به سال ۴۵۵، که از آیه ۱۲۰ سوره عمران، می آغازد و با تفسیر آیه ۱۵۰ از سوره مائده می فرجامد.

۲- نسخه ای از کتابخانه یاد شده. این نسخه ترتیبی منظم ندارد ولی نسخه ای است کهن و نگاشته شده به سال ۴۵۵.

۳. نسخه ای از تبریز، که تصویری از آن در دانشگاه تهران، به شماره ۶۲۳۴ محفوظ است. این نسخه، نسخه ای است نفیس، نوشته شده به سال ۵۳۸، از آغاز سوره انفال تا آیه ۸۷ سوره هود.

۴. نسخه کتابخانه ملک که نسخه ای است ارزشمند از آیه ۴۴ سوره هود تا آیه ۶۱ سوره کهف.

۵. نسخه دانشگاه پرنتون در آمریکا. این نسخه ای است نفیس نگاشته شده به سال ۵۶۷ از آیه ۱۳۶ سوره بقره تا آیه ۱۲۰ سوره آل عمران.

۶. نسخه ای از ترکیه نوشته شده به سال ۵۸۱، از آیه ۱۱ سوره ذاریات تا پایان سوره قمر.